

Kampen getekend door Cornelis Pronk en zijn leerlingen

door Theo van Mierlo

In het najaar van 2012 verwierf het Frans Walkate Archief een tweetal tekeningen die toegeschreven worden aan Cornelis Pronk (1691-1759), één van de belangrijkste topografische tekenaars van de 18de eeuw. Ruim een jaar eerder, in april 2011, mocht hetzelfde archief van het Dr. C.N. Fehrmann Fonds ook al een pentekening van Pronk ontvangen, voorstellende de Welle te Kampen. Daarmee bezit het Frans Walkate Archief ineens de helft van het aantal bekende tekeningen die Pronk van Kampen gemaakt zou hebben. Daarom tijd om niet alleen de drie tekeningen van het Walkate Archief, maar alle bekende aan Cornelis Pronk toegeschreven tekeningen van Kampen voor het voetlicht te brengen en kritisch te beschouwen.

Cornelis Pronk en zijn omgeving

Cornelis Pronk werd op 16 december 1691 geboren in het Noord-Hollandse De Rijk in een doopsgezind milieu.¹ Omdat zijn vader korenkoper was en later boekhouder voor verschillende kantoren te Amsterdam, werd de jonge Cornelis opgevoed door zijn grootvader. In 1715 werd hij lid van het Amsterdamse schildersgilde en ging Pronk over van de mennistengemeente te De Rijk naar de Oud Vriesche gemeente te Amsterdam. Het tekenen leerde Cornelis Pronk van Jan van Houten (1679-1713), één van die totaal vergeten kunstenaars uit de periode rond 1700. Kort voor het overlijden van Van Houten stapte Pronk over naar een andere leermeester, de portretschilder Arnold Boonen (1669-1729). In eerste instantie ontwikkelde Cornelis Pronk zich dan ook tot een verdienstelijk portretschilder. Verschillende aanzienlijke burgers uit Noord-Holland hebben zich door hem laten schilderen. Toch verwierf Pronk uiteindelijk zijn grootste faam door zijn topografische tekeningen, die uitmunten door betrouwbaarheid. De oorzaak hiervan moet vooral worden gezocht in zijn contacten met Andries Schoemaker (1660-1735). Schoemaker, doopsgezind, was lakenkoopman van beroep, maar tevens amateurhistoricus en wapen- en penningkundige en in die rol verzamelde hij

een kring van tekenaars, dichters, schrijvers en oudheidkundigen om zich heen. Na het overlijden van zijn vrouw in 1723 begon Schoemaker, naar eigen zeggen uit liefhebberij en als vrijetijdspassering, met het maken van topografische tekeningen en de samenstelling van topografisch-historische manuscripten. Schoemaker sloot hierbij aan bij een opkomende belangstelling daarvoor. Daar waar tot dan echter vooral topografische prenten en tekeningen uit het verleden werden nagetekend, begon Schoemaker met het tekenen 'naar het leven'. Eerst vooral in Noord-Holland, maar al snel ook op reis door de andere gewesten, om daar zelf topografische tekeningen te maken.² Geen tekenaar van beroep, was Schoemaker van mening dat het werk toch veel beter door professionele tekenaars gedaan kon worden. Aanvankelijk verbond Schoemaker zich aan Jacobus Stellingwerf (1667-1727). Van huis uit goudsmid, werd Stellingwerf pas op latere leeftijd een kopiist die tekeningen maakte in opdracht. Verondersteld wordt wel dat Jacobus in het tekenvak terecht is gekomen door zijn tweede huwelijk in 1723 met Antonia Houbraken, dochter van schilder, etser en auteur Arnold Houbraken. Zijn belangrijkste opdrachtgever was Matheus Brouërius van Nidek voor wie hij naar schatting zo'n 2.500 tekeningen maakte. Kort voor zijn overlijden stapte Stellingwerf in 1726 over naar Andries Schoemaker, voor wie hij nog zo'n 800 tekeningen maakte.³ Na zijn overlijden in december 1727 zette zijn tweede echtgenote Antonia Houbraken het werk voort. Daar waar Jacobus echter tekende naar oudere voorbeelden, waardoor zijn tekeningen nogal eens onbetrouwbaar zijn, tekende Antonia naar het leven, dus buiten op locatie. Haar tekeningen, net als die van haar man overgeleverd in de vele bewaard gebleven manuscripten van Andries Schoemaker, zijn dan ook veelal betrouwbaar.⁴

In 1729 ging Schoemaker samenwerken met zijn geloofsgenoot Cornelis Pronk en diens leerling Abraham de Haen (1707-1748). Het was vooral onder invloed van zijn leerling, dat Pronks belangstelling voor topografisch tekenen werd gewekt. Als amateur had De Haen al sinds 1722 talloze topografische tekeningen gemaakt, ruim voordat Pronk daarmee begon. De kennismaking tussen leerling en leermeester leidde uiteindelijk tot een diepgaande vriendschap, die tot het vroegtijdig overlijden van De Haen in 1748 heeft geduurd. Samen met Schoemaker werden vanaf 1729 talrijke reizen ondernomen door het drietal naar de verschillende gewesten, waarbij de rol van De Haen steeds meer veranderde van een leerling die zijn leermeester ondersteunde, tot een zelfstandig topografisch tekenaar, wiens topografische tekeningen uiteindelijk niet onderdeden voor die van zijn meester.

Afb 1. Het woonhuis van ds. Petrus Hollebeek. Cornelis Pronk (toegeschreven); in grijs gewassen pentekening, 138x152 mm. Collectie: Stedelijk Museum Zwolle.

Tijdens deze reizen werd ook meermalen Overijssel aangedaan, het gewest waar de 'roots' van Schoemaker lagen. Zijn grootvader was linnenwever en doopsgezind vermaner te Almelo. In 1665 werd deze echter door de troepen van Bernard van Galen, bisschop van Munster, gedwongen te vluchten naar Zwolle, waar hij in 1666 stierf en er in de Broerenkerk werd begraven. Ook Andries' ouders vestigden zich na hun huwelijk aanvankelijk te Almelo, maar verbleven sinds 1652 definitief te Amsterdam, waar Andries dan ook werd geboren en later zijn vader als linnenwever en -koopman zou opvolgen. Uit zowel de bewaard gebleven manuscripten van Schoemaker als losse gedaateerde tekeningen van zowel Pronk als De Haen kunnen we opmaken dat vanaf 1729 Overijssel bijna jaarlijks bezocht werd. Hun reis in 1732 door Overijssel, Drenthe en Friesland van 28 juni tot en met 9 juli, waarna zij

hun tocht voortzetten door de Betuwe, is dankzij de bewaard gebleven manuscripten zelfs in woord en beeld dusdanig te reconstrueren, dat er afzonderlijke publicaties over zijn verschenen. Arnold Gevers en Albert Mensema reconstrueerden in 1984/1985 de tocht van het drietal. Hun boek, met als prikkelende hoofdtitel *Over de hobbelde bobbelde heyde*, inspireerde uiteindelijk de Deventer kunstenaar Peter Paul Hattinga Verschure in 2008 om de tocht van 1732 na te reizen en op dezelfde plaatsen de huidige situatie te tekenen. In het op basis van deze tocht verschenen boek worden de tekeningen van Pronk en De Haen geconfronteerd met die van Hattinga Verschure.⁵

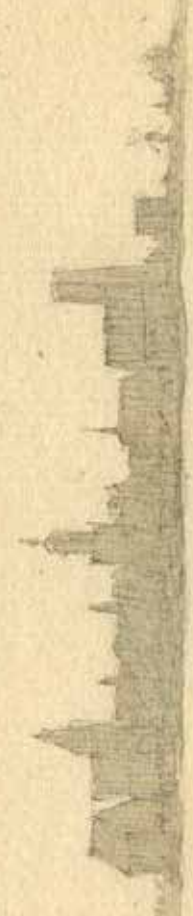
In 1732 was Pronks topografische tekenkunst tot volle wasdom gekomen. Terwijl het werk uit zijn vroege periode, de jaren 1727 en 1728, zich nog duidelijk ontwikkelde, kan zijn rijpe werk vanaf 1729 zonder twijfel als klassiek betiteld worden. Het artistieke aspect overheerst dan boven het documentaire en zijn werken kunnen gezien worden als juweeltjes van de 18de eeuwse topografische tekenkunst.⁶

Ook na de dood van zijn belangrijkste opdrachtgever Schoemaker in 1735 en diens zoon een jaar later en van zijn boezemvriend De Haen in 1748, bleef Cornelis Pronk door de gewesten reizen en vervaardigde hij nog talrijke topografische tekeningen, om te blijven voldoen aan de nog steeds groeiende behoefte aan een exacte weergave van de architectuur. De tekeningen van Cornelis en zijn medetekenaars werden vooral gebruikt ten behoeve van publicaties. Vooral vanaf 1742 was Pronk, net als overigens De Haen, veelal bezig voor de uitgever Isaak Tirion, in verband met diens voorgenomen uitgaven van het grote, veeldelige plaatwerk *Het Verheerlijkt Nederland of Kabinet van hedendaagsche gezigten van den dorpen enz. in de Vereenigde Nederlanden*, dat als aanvulling diende op de nog spaarzaam geïllustreerde *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, dat vanaf 1739 verscheen. Ook in latere uitgaven van de *Tegenwoordige Staat* komen dan ook nog meerdere gravures voor naar onder anderen Pronk en De Haen. Voor beiden betekende het werken voor Tirion opnieuw veel reizen en een nieuwe periode van grote topografische productiviteit; sinds het overlijden van vader en zoon Schoemaker hadden zij beiden nog maar weinig op dit gebied gedaan. Zo reisde Pronk onder meer in 1742 naar Den Haag, in 1743 en 1745 naar Zeeland en in 1754 naar Groningen en Friesland. Het is mogelijk op deze laatste tocht, vijf jaar vóór zijn overlijden in september 1759, dat Pronk ook nog Kampen heeft aangedaan, waaraan de stad een aan hem toe te schrijven fraaie tekening heeft te danken.

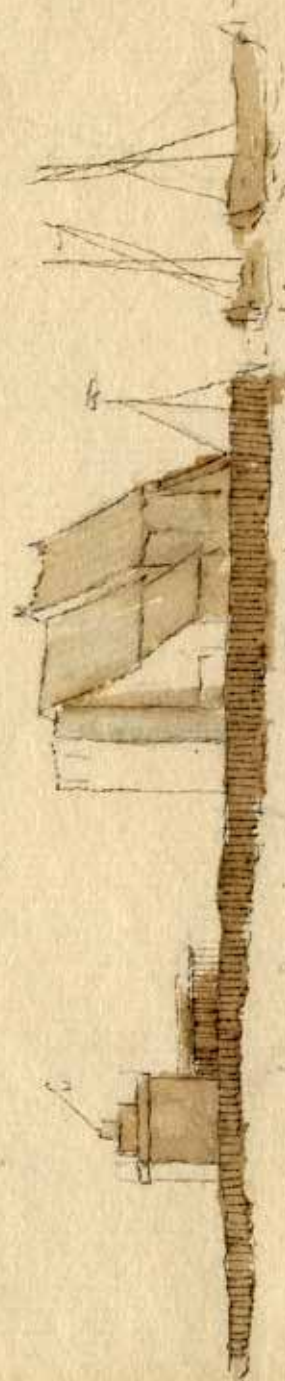
Pronk en Kampen

Zoals gezegd zijn er in totaal zes tekeningen bekend met als onderwerp Kampen, die van de hand van Cornelis Pronk zijn, of in ieder geval aan hem worden toegeschreven. Aan te nemen valt dat ze allemaal na 1729 te dateren zijn, het moment dat Pronk er met Schoemaker op uit trok.

Twee daarvan zijn zonder enige twijfel van de hand van de kunstenaar, aangezien ze beiden zijn voorzien van zijn zo kenmerkende signatuur: *C. Pronk del: ad viv* ('del: ad viv' staat hier voor 'getekend naar het leven', dus ter plaatse), gevolgd door het jaartal 1730. Ze zijn in zijn atelier vervaardigd op basis van de schetsen die Cornelis Pronk ter plaatse maakte tijdens één van zijn vele tochten door Overijssel samen met Andries Schoemaker en Pronks leerling Abraham de Haen. De schetsen werden in potlood of met een tekenstift opgezet en ten slotte met pen overgetrokken. Dit laatste, om vervagen van de schetsen te voorkomen, geschiedde voor het grootste deel door zijn leerling De Haen, getuige de vele annotaties die zijn hand verraden. Vervolgens werden in de rust van het atelier de schetsen minutieus nagetekend en voorzien van stoffering en schaduwpartijen, waardoor de tekeningen een zekere levendigheid kregen. Deze tekeningen waren meestal uitgevoerd met de pen in grijs of bruin en vervolgens in dezelfde toon gewassen of in fijne pastelachtige tinten geaquarelleerd.⁷ Dit geldt ook voor de twee hier bedoelde tekeningen. Ze stellen volgens de onder de voorstelling aangebrachte opschriften, achtereenvolgens voor: *'Kampen aan den Ysselkant, Stadthuis en Nieuwetooren'* (zie afbeelding 3) en *'Kampen aan den Ysselkant en Buytenkerk'* (zie afbeelding 5). Dergelijke onderschriften zijn kenmerkend voor de uitgewerkte tekeningen van Cornelis Pronk, evenals de getekende omlijsting waarin de voorstellingen zich bevinden. De eerste van de twee genoemde tekeningen is de door het Fehrmann Fonds in 2011 aan het Walkate Archief geschonken tekening. Het andere exemplaar maakt deel uit van de collectie van het Stedelijk Museum Zwolle. Hier bevindt zich nog een andere tekening die aan Pronk toegeschreven wordt en die als ondertitel draagt: *'Woonplaats van Ds Petrus Hollebeek; tot Kampen'* (zie afbeelding 1). Opzet, stijl, omlijsting en tekst rechtvaardigen zonder meer hier de hand van Cornelis Pronk in te zien, ook al ontbreekt in dit geval zijn signatuur. We weten dat Pronk in 1730 met Schoemaker in Kampen een bezoek bracht aan de toenertijd beroemde kanselredenaar en oudheidminnaar ds. Petrus Hollebeek.⁸ Tijdens dit bezoek zullen dan ook de schetsen gemaakt zijn die als basis dienden voor de twee bovengenoemde tekeningen van de *'Ysselkant'*, evenals de schets van de woning van ds. Hollebeek aan de Burgwal, nabij de Broeder-

Campen 2 my first winter
 Campen 2 my first winter

Visit Loover
 to
 in thole

straat. De tekening van Hollebeeks huis in het Stedelijk Museum Zwolle zullen we dan ook eveneens op 1730 mogen dateren.

Eén van de twee in het najaar van 2012 door het Frans Walkate Archief verworven tekeningen toont ons een gezicht op Kampen van de overzijde van de IJssel, ter hoogte van de boerderij 'De hoge bomen', zoals ook het onderschrift meldt: *'ziende van de Hofstee de Hooge boomen'* (zie afbeelding 8). We hebben hier niet te maken met een uitgewerkte tekening zoals hierboven beschreven, maar met een schets. Dit houdt overigens niet in dat die niet gedetailleerd zou zijn. En ook ontbreekt niet de stoffering in de vorm van koeien en mensen op de dijk en schepen op de IJssel. Maar de nog vaag op het blad met potlood aangebrachte aantekeningen en schetsjes, de annotaties aan de onderzijde van de tekening, het ontbreken van een omlijsting en een in vet getekend onderschrift, evenals de schets van een deel van de houten IJsselbrug in de rechteronderhoek maken duidelijk dat het hier om een werkschets gaat. De stijl is dan ook veel losser dan in uitgewerkte stads- en vergezichten van Pronk, die veelal gekenmerkt worden door een forse luchtpartij.⁹ De annotaties onder aan de tekening zijn zo goed als zeker het handschrift van Abraham de Haen, die immers de schetsen meestal ook met pen overtrok.¹⁰ Hoewel de stijl van de schets zeker een toeschrijving aan Cornelis Pronk rechtvaardigt, is het zelfs niet ondenkbaar dat de hele schets van de hand van De Haen is. Nadat deze ging samenwerken met Pronk tekende hij voornamelijk in Pronks trant. Het is daarom niet eenvoudig vooral de ongesigneerde schetsen van beiden te onderscheiden. Ook al omdat beiden vaak naar elkaars schetsen werkten. Pronk zelf oordeelde, dat zijn leerling De Haen hem in kunstzinnig opzicht ten slotte voorbij gestreefd was.¹¹ Het grote formaat van de tekening (102x346 cm) zou ook kunnen wijzen op De Haen als auteur van deze tekening. De Haen gebruikte voor zijn tekeningen veelal een ongeveer dubbel zo groot formaat als dat van zijn leermeester, een formaat dat overeenkomt met het hier besproken blad.¹²

De tweede door het Frans Walkate Archief verworven tekening is in meerdere opzichten bijzonder te noemen (zie afbeelding 2). In de eerste plaats bevat het blad namelijk twee tekeningen. Een stadsgezicht van Kampen gezien vanuit het noordoosten, gemaakt vanaf een schip op de IJssel en een tekening van de Zuidpunt van Schokland, met de vuurtoren en de kerk. Met betrekking tot Schokland zijn tekeningen daterend van vóór 1800 zeld-

Afb. 2. Gezicht op Kampen en gezicht op de Zuidpunt van Schokland. Cornelis Pronk (toegeschreven); pen in bruin en grijs en bruin gewassen, 116x153 mm. (dagmaat). Collectie: Frans Walkate Archief, Kampen

zaam. Daarnaast is zowel het standpunt van waaruit het gezicht op Kampen is getekend als de wijze waarop dit stadsgezicht is weergegeven bijzonder. Er zijn, met uitzondering van deze tot voor kort onbekende tekening, geen stadsgezichten bekend gezien vanuit het noordoosten en daterend van vóór de 19de eeuw. Ook is de uitwerking van het stadsgezicht, in een soort van schaduwtechniek, voor Cornelis Pronk uitzonderlijk. Toch lijkt, hoewel een signatuur ontbreekt, een toeschrijving aan hem op grond van het op de tekening gebruikte handschrift in grafiet gerechtvaardigd. Opnieuw zou de tekst in inkt vervolgens aangebracht kunnen zijn door De Haen.

Een laatste tekening die ook wel aan Cornelis Pronk wordt toegeschreven bevindt zich in het Gemeentearchief Kampen. De tekenaar staat in de Oudestraat nabij de St. Jacobstraat en laat ons de Plantage en de Oudestraat zien richting de Nieuwe Toren met rechts prominent het stadhuiscomplex. Tegenwoordig is de tekening in het Gemeentearchief te vinden onder de naam van Jan de Beijer (1703-1780) als maker, een andere belangrijke leerling van Cornelis Pronk. In de jaren zeventig van de 20ste eeuw stond er nog een vraagteken achter deze naam.¹³ En vermoedelijk terecht. In de jaren dertig van de 18de eeuw, wanneer De Beijer leerling wordt bij Pronk, staat zijn werk stilistisch opvallend dicht bij hem. Vanaf 1737 is echter een duidelijke ontwikkeling waarneembaar naar een eigen stijl, die in de jaren 1740-1741 zijn beslag krijgt.¹⁴ De tekening van de Oudestraat moet, gezien de omvang van de bomen bij de Plantage en de gevel van het Nieuwe Raadhuis, na 1740 gedateerd worden. Gezien de duidelijk afwijkende stijl van deze tekening met die van De Beijers eigen stijl na 1740 en het formaat van de tekening (160x240 mm) lijkt Cornelis Pronk als auteur van deze tekening meer voor de hand te liggen. In tegenstelling tot zijn vroegere werken, maakte Pronk in de laatste twintig tot vijfentwintig jaar met enige regelmaat ver uitgewerkte en soms vrij grote bladen. Vermoedelijk heeft hij deze tekening gemaakt in 1754, tijdens zijn reis van Amsterdam naar Groningen in dat jaar.¹⁵

De tekeningen van Pronk c.s. nader bekeken

De Welle naar het zuiden

Pronk staat hier ter hoogte van de huidige Marktgang op de IJsseloever en laat ons de Welle (de IJsselkade) naar het zuiden zien. Prominent in het

Afb. 3. De Welle naar het zuiden gezien. Cornelis Pronk; in grijs gewassen pentekening, 136x205 mm. Signering: links onder: C. Pronk del: ad.vic: 1730. Collectie: Frans Walkate Archief, Kampen.

Afb. 4. De Welle naar het zuiden gezien. A. Beerstraten, (1663); aquarel, 330x446 mm.
Collectie: Gemeentearchief Kampen.

midden zien we de vestingwerken van Kampen. De stadsmuur maakte ten noorden van de Vispoort een knik naar binnen. Zo werd ter plaatse extra ruimte gecreëerd om goederen te lossen en op te slaan. Op de hoek van deze knik is de Leeuwentoren te herkennen.¹⁶ Gebouwd rond 1470 heeft de Leeuwentoren de Franse bezetting tussen 1672 en 1674 niet ongeschonden doorstaan. Twee jaar nadat Pronk dit beeld vastlegde, zou de toren in 1732 gesloopt worden. Boven de ruïneuze toren zijn nog net de daken zichtbaar van de Vispoort. Rechts van de Leeuwentoren zien we het Oude Raadhuis met de Schepentoren boven de stadsmuur uitkomen. Vanzelfsprekend kunnen we de Nieuwe Toren nagenoeg in zijn volle glorie aanschouwen. Geheel rechts, naast de muurtoren ten zuiden van de Marktpoort, is nog net de hoek zichtbaar van het bolwerk vóór de stadsmuur, aangelegd in het begin van de 17de eeuw. De muur tussen de Leeuwentoren en de muurtoren omsluit de stadstimmerwerf, waar hout ten behoeve van de stadswerken werd opgeslagen. Links van de Leeuwentoren staat aan de kade de stenen hijskraan, net als de Leeuwentoren rond 1470 gebouwd. Links daarvan

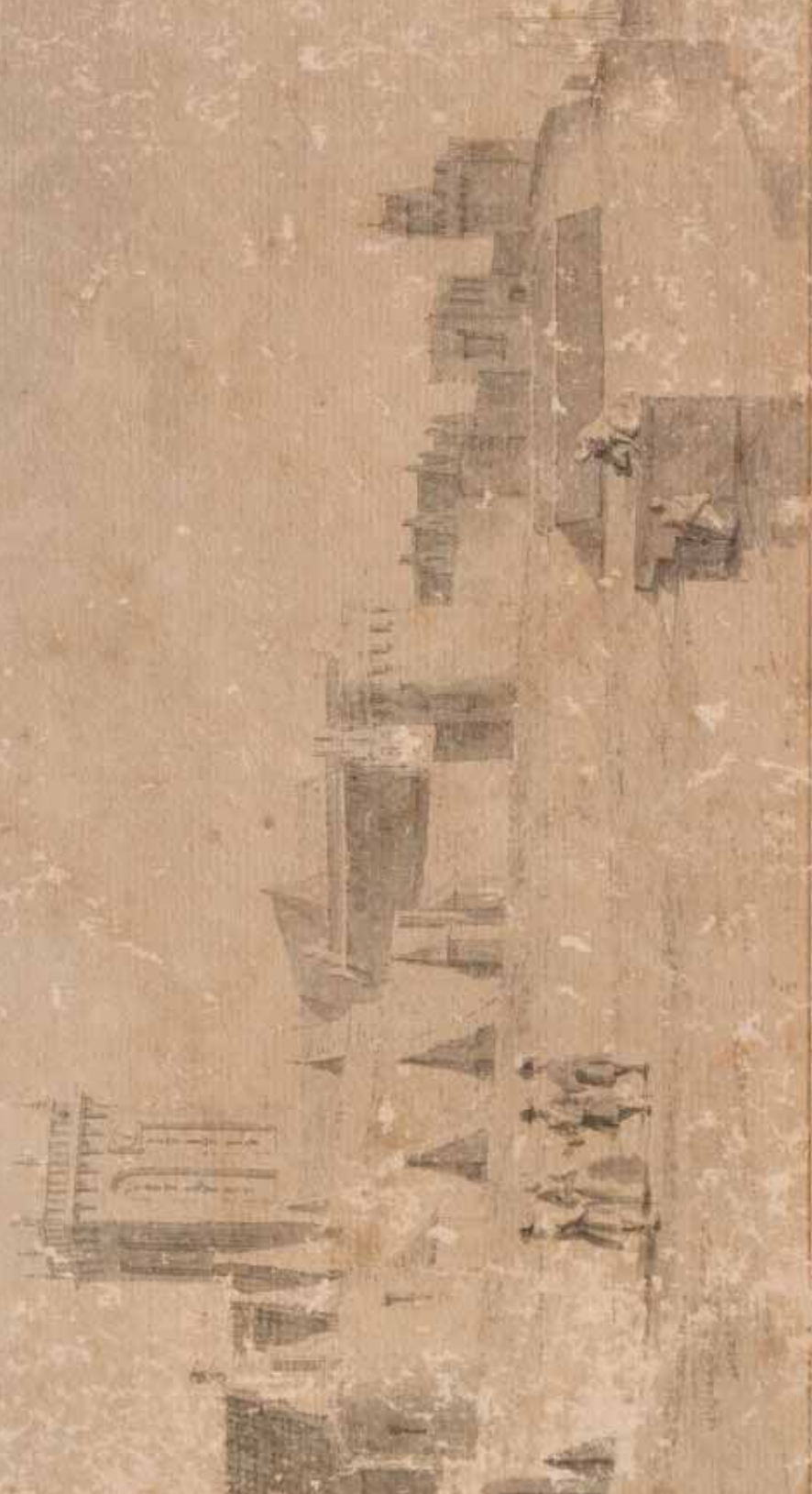
de beursjes, gebouwd in 1625, twee halfopen galerijen ter weerszijden van het brugdek boven het water, waar goederen verkocht konden worden.¹⁷ Vóór de hijskraan is een verlaging in de kade zichtbaar. Het betrof hier de zogenaamde ‘paardensteiger’, een wasplaats voor paarden. De houten IJsselbrug zelf was inmiddels al enkele decennia ontdaan van de zogenaamde ‘galgen’, driehoekige houten overspanningen ter weerszijden van het brugdek, die de draagkracht van de brug moesten vergroten, maar ook zeer veel onderhoud vergden. Op de Welle wandelen de op de tekeningen van Pronk zo karakteristieke mensen, met hun geaccentueerde hoeden. We zullen ze op bijna alle tekeningen van hem tegenkomen.

Een kleine zeventig jaar eerder, rond 1665, had A. Beerstraten vanaf exact dezelfde plek de situatie ook al vastgelegd. Het belangrijkste verschil met Pronk is dat Beerstraten de Leeuwentoren nog ongeschonden kon afbeelden.

De Welle naar het noorden

Cornelis Pronk moet zich haast alleen omgedraaid hebben om de Welle en de achter de stadsmuur opdoemende stad richting de Buitenhaven vast te leggen. Op de kade is prominent het bolwerk zichtbaar: een aarden wal, aan de buitenkant met een stenen muur verstevigd, om de stadsmuur zo beter tegen het zware geschut te kunnen beschermen. Aanvankelijk werd er in de jaren tachtig van de 16de eeuw een bolwerk aangelegd tussen de Marktpoort en de Karperpoort. In 1627 werd dit bolwerk aanzienlijk vergroot en uitgebreid. Het nieuwe bolwerk liep nu door tot tussen de beide muurtorens, die op het huidige Van Heutszplein stonden.¹⁸ Aan beide uiteinden zwenkte het bolwerk naar buiten, zoals ook duidelijk te zien is op de plattegrond van Kampen van Joan Blaeu uit circa 1665. Zo ook voorbij de poort voor de Botervatsteeg; rechts op de tekening van Pronk is dit duidelijk te zien. Het trapje in de kademuur waar zich twee mannen bevinden, is eveneens zichtbaar op de plattegrond van Blaeu.

Prominent is links de toren van de Buitenkerk zichtbaar. De trans werd in 1627 aangebracht, nadat de lantaarn van de toren in 1607 was ingestort. Links en rechts van de kerk rijzen de gevels van huizen langs de Oudestraat boven de stadsmuur uit. Blijkbaar was deze aan verzakking onderhevig, gezien de steunberen die links achter het bolwerk tegen de stadsmuur zijn gemetseld. De steunberen zouden pas bij de restauratie van de stadsmuur in de jaren zeventig van de 20ste eeuw worden verwijderd.¹⁹ Uiterst rechts is één van de twee zware ronde torens, de Keizer- en Keizerinnetoren, zichtbaar die in de stadsmuur richting de Buitenhaven stonden. Links van deze toren-

Copyright 1862 by W. J. Johnson

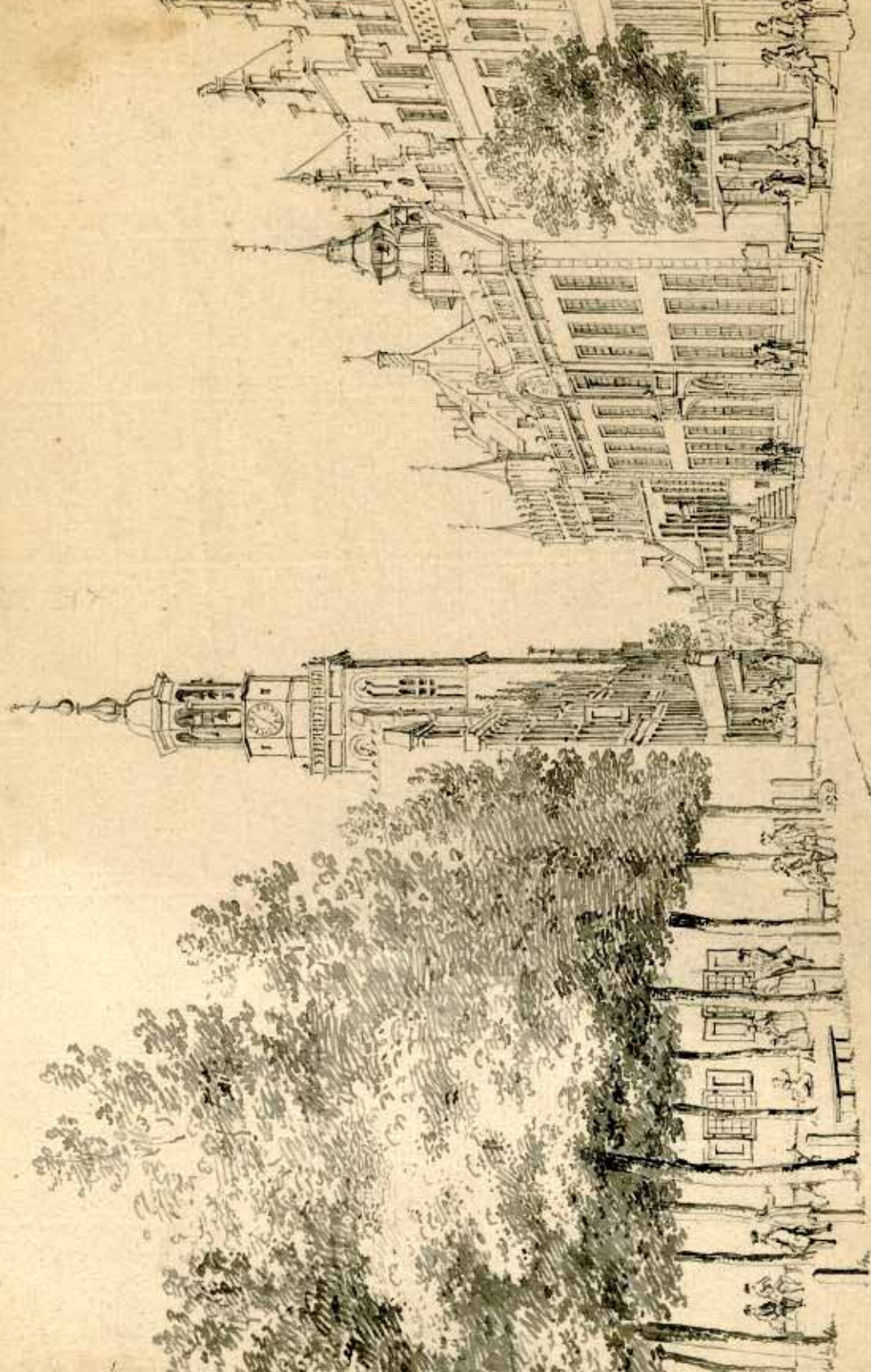
Afb. 6. Detail plattegrond van Kampen van J. Blaeu, ca 1663, met het noordelijke deel van de stad Kampen.

zien we de Louwenpoort, voor de Schapensteeg, een hoog oprijzend fors rechthoekig poortgebouw. En uiteraard ook nu de 'Pronkfiguren' met hun hoeden om wat levendigheid in het stadsbeeld te brengen.

Het huis van ds. Hollebeek (zie afb. 1)

Waren de figuren op de vorige twee tekeningen anonieme personen, het is niet ondenkbaar dat de figuren op Pronks tekening in de tuin van ds. Hollebeek onder anderen zijn gastheer en zijn reisgenoten Schoemaker en De Haen zijn. In 1732 zou Hollebeek een eervol beroep aannemen naar Amsterdam. Maar in 1730 bezocht Cornelis Pronk, samen met Schoemaker en De Haen, de erudiete predikant nog. Zij staan in de tuin achter het imposante aan de Burgwal gelegen huis van Petrus Hollebeek. Het dubbelpand was één van de 'stadskastelen', die Kampen vanaf de late middeleeuwen rijk was. Dit waren uiteraard geen echte stadskastelen, maar wel omvangrijke gebouwencomplexen, vaak voorzien van een imponerende traptoren. Alleen al aan de Burgwal hebben ten minste drie van dergelijke complexen gestaan: het huis van ds. Hollebeek (thans Burgwal 80-81), op de hoek van de Marktsteeg (Burgwal 86) en op de plek van de huidige Burgwalkerk (Burgwal 60). Maar ook aan de Boven Nieuwstraat nabij de Morrensteeg, de Broederweg en op de Koornmarkt waren 'stadskastelen' te vinden.²⁰ Ten tijde van Pronks bezoek

Afb. 5. De Welle naar het noorden gezien. Cornelis Pronk; in grijs gewassen pentekening, 139x209 mm. Signering: links onder: C: Pronk del: ad.vic: 1730. Collectie: Stedelijk Museum Zwolle.

aan Hollebeek had het pand met zijn hoog oprijzende traptoren nog zijn representatieve en statige uitstraling. In het laatste kwart van de 19de eeuw zou het complex echter ingrijpend verbouwd worden, waardoor nagenoeg niets meer van het door Pronk vastgelegde beeld te herkennen is.²¹ Het complex had bijgebouwen die doorliepen tot aan de Boven Nieuwstraat en de tuin grensde deels aan de Broederstraat, daarvan afgescheiden door een tuinmuur. Geheel rechts is nog een deel van de aan die straat gelegen Broederkerk zichtbaar.

Oudestraat met Plantage en Raadhuis

Op de aan Pronk toe te schrijven tekening van de Oudestraat en omgeving, zijn zowel op de Plantage als in de Oudestraat opnieuw de zo karakteristieke figuren getekend om levendigheid in het stadsbeeld aan te brengen. Prominent staat precies in het midden van de tekening de Nieuwe Toren afgebeeld. Het lijkt dan ook aannemelijk dat Pronk zijn positie bewust heeft gekozen. Rechts van de toren zien we het Oude Raadhuis, met de brede zandstenen bordestrap. In 1793 zou onder leiding van stadsarchitect Abraham Sorg de fraaie bordestrap met opengewerkte leuning en pilasters worden vervangen door een eenvoudige, veel smallere trap van baksteen, vanwege de noodzakelijk geachte verbreding van de Oudestraat. Het Nieuwe Raadhuis is hier afgebeeld met de nieuwe in 1740 opgetrokken gevel. Het bewaard gebleven bestek van de werkzaamheden vermeldt onder meer de platte gemetselde pilasters op de hoeken, waarvan de basementen en kapitelen volgens de ionische orde werden versierd. Ook boven het balkon kwamen opgaande 'pylasters en ornamenten tot onder de daklijst'. Op de gevel werd een balustrade van Bentheimer zandsteen geplaatst. In de twee etages tellende gevel werden zeventien Engelse schuifkozijnen geplaatst. Pilasters, balustrade en schuiframen zijn duidelijk herkenbaar op de tekening van Pronk.²²

Rechts van het stadhuis staat aan de andere zijde van de Vissteeg het huis 'De Pelicaen', in 1930 gesloopt om de Vissteeg te verbreden. Na de Tweede Wereldoorlog zouden ook de beide ernaast gelegen panden verdwijnen en vervangen worden door één pand, waardoor de huidige Vispoort ontstond. De tekening geeft een mooi beeld van het uiterlijk van de panden aan de Oudestraat met hun luifels, luiken, kruiskozijnen en topgevels.

Afb. 7. Oudestraat met Plantage en Raadhuis. Cornelis Pronk (toegeschreven); pentekening in grijs, 160x240 mm. Collectie: Gemeentearchief Kampen.

Links op de tekening zien we de inmiddels volwassen geworden bomen op de Plantage. Het plein ontstond in de eerste twee decennia van de 18de eeuw, nadat ter plaatse een groot aantal vervallen panden door de stad was opgekocht en gesloopt. In 1723 kreeg het nieuwe marktplein, dat met bomen werd beplant, zijn huidige omvang. In de dertig jaar dat de bomen er staan, zijn ze op de tekening goed volgroeid. Opvallend zijn overigens de hardstenen paaltjes tussen de bomen om, ook toen al, het plein van verkeer te vrijwaren.

Gezicht op Kampen vanuit het noordwesten en gezicht op de Zuidpunt van Schokland (zie afb. 2)

Op weg richting Schokland, gezien het feit dat het stadsgezicht van Kampen en de Zuidpunt van Schokland zich op één blad bevinden, heeft Cornelis Pronk dit bijzondere stadsgezicht van Kampen vanaf een schip getekend. Voor het eerst in de topografische historie van Kampen zien we de stad vanuit het noordwesten. Geheel rechts de Buitenkerk met zijn stompe toren. Weer rechts daarvan de Hagenpoort, met buiten de stadspoort de molen in de Hagen die we ook van andere laat 18de- en vroeg 19de-eeuwse afbeeldingen kennen. Geheel links de Bovenkerk en tussen beide kerken in de Nieuwe Toren. Het stadsprofiel is slechts zeer schetsmatig weergegeven. De lijnen zijn in tegenstelling tot de er onder staande tekening niet extra met pen 'opgewerkt'. Door de inkleuring in grijs ontstaat zo een bijzonder stadssilhouet. Anders dan het Kamper stadssilhouet is de schets van Schokland wel met pen 'opgewerkt'. We zien prominent de sinds 1717, toen een nieuwe - houten - kerk op de Middelbuurt werd gebouwd, verlaten kerk op de Zuidpunt. Hoewel het gebouw in verval raakte, bleef de kerk tot de ontruiming van het eiland in 1859 de begraafplaats van de buurtschap Ens, die op de Zuidpunt gelegen was. Het kerkje verrees aan het einde van de 14de eeuw ter vervanging van een romaanse voorganger. Het, misschien later vergrote?, priesterkoor rechts is door een afwijkende hoogte duidelijk van het schip te onderscheiden. De zware vierkante toren is nooit geheel afgebouwd. Enkele schepen zijn op weg om in de luwte achter de kerk af te meren. Links zien we de vierkante in 1635 in baksteen opgetrokken vuurtoren. Deze zou in de februaristorm van 1825 worden verwoest en werd toen vervangen door een ronde vuurtoren. Net zoals de Middelbuurt en Emmeloord wordt ook de Zuidpunt door een houten beschoeiing tegen het water beschermd. Later in de 18de eeuw zou er nog een houten loopbrug worden aangelegd tussen de kerk en de vuurtoren. Zo hield de vuurtorenwachter bij hoog water droge

voeten.²³ Deze loopbrug is te zien op een aquarel, rond 1820 gemaakt door Gerrit Albert Gomarus (1772-1847), die zich bevindt in de collectie van het Stedelijk Museum Zwolle. Deze aquarel laat ons de Zuidpunt vanuit dezelfde hoek zien als de schets van Pronk.

Kerk en vuurtoren zien we ook afgebeeld op een pentekening, samen met een tweede tekening van Schokland, opgenomen in één van de manuscripten van Schoemaker over West-Friesland en Holland. Beide tekeningen op één blad kunnen toegeschreven worden aan Jacobus Stellingwerfs echtgenote Antonia Houbraken en moeten dus in 1728 of 1729 gemaakt zijn. Vanuit dezelfde positie, in hetzelfde manuscript is eveneens een tekening van de Zuidpunt en een beschrijving van Schokland opgenomen van Schoemakers eigen hand.²⁴ In 1729 bezocht Schoemaker voor het eerst samen met Pronk en De Haen Zwolle. De stad diende ondermeer als startpunt voor een bezoek aan Vollenhove, waar het oude bisschoppelijke slot 't Oldhuis en de havezate Toutenburg, alsmede de stad zelf werden getekend door Pronk en De Haen.²⁵ Zijn zij toen misschien per boot via IJssel en Zuiderzee, nog in bijzijn van Antonia Houbraken, naar Vollenhove gegaan? Want ook van de hand van Jacob de Haen wordt in de collectie van het Historisch Centrum Overijssel een geaquarelleerde tekening bewaard van de kerk op de Zuidpunt met als onderschrift 'de kerk van Ens op Schokland 1729'.²⁶ Hoewel Antonia een duidelijke andere tekenstijl heeft dan Pronk en De Haen en de tekening van Schoemaker een amateuristische uitstraling heeft, zijn de topografische overeenkomsten tussen alle vier de tekeningen, die bovendien allen vanuit dezelfde hoek zijn getekend, opvallend. De tekeningen zijn vermoedelijk de oudst bekende en betrouwbare tekeningen van Schokland. De combinatie van de oudste afbeelding van Schokland met de eerste weergave van Kampen vanuit het noordwesten op één blad, maakt het aan Pronk toe te schrijven tekenblad dat het Walkate Archief heeft verworven extra bijzonder.

Zoals al eerder opgemerkt, is het opschrift in bruine inkt op Pronks tekenblad mogelijk van de hand van De Haen, al zou in dit geval ook nog aan Andries Schoemaker gedacht kunnen worden. Het opschrift in grafiet kan zeer goed van Cornelis Pronk zijn. Met name de 'p' in 'Campen' heeft de voor Pronk zeer karakteristiek naar links weglappende poot. De tekst onder de tekening van de Zuidpunt blijft deels raadselachtig: 'vuur tooren' spreekt voor zich; de betekenis van het woord 'tol' (?) is al onduidelijk, terwijl de er op volgende tekst '?. thotze' moeilijk te interpreteren is. Moeten we dit lezen als 't holze?', of te wel 'het hout'? Maar aan het bijzondere belang van dit tekenblad doet dat uiteraard niets af.

Boven:

Afb. 8. Gezicht op Kampen vanuit het zuidoosten.
Abraham de Haen (toegeschreven) (ca 1730); pen in bruin,
grijs gewassen, 102x346 mm.
Collectie: Frans Walkate Archief, Kampen.

Midden:

Afb. 9. Gezicht op Kampen vanuit het zuidoosten.
Hendrik Spilman (toegeschreven); gewassen pentekening,
133x467 mm. Collectie: Stedelijk Museum Zwolle.

Onder:

Afb. 10. Gezicht op Kampen vanuit het zuidoosten.
Dirk de Jong (1792?); gravure, 145x390 mm.
Collectie: Frans Walkate Archief, Kampen.

Gezicht op Kampen vanuit het zuidoosten

Abraham de Haen (of misschien toch Cornelis Pronk?) laat ons hier misschien wel het door de eeuwen heen meest getekende, geschilderde en gefotografeerde deel van Kampen zien: het stadsfront stroomopwaarts van de IJsselbrug. Deze brug met de beursjes is nog net geheel rechts zichtbaar. Vermoedelijk ten behoeve van het uitwerken van de tekening in het atelier heeft De Haen helemaal rechtsonder op het blad nog even in detail de opbouw van de brug geschetst: een brugdek, rustend op jukken bestaand uit vijf in de rivier-

bodem geheide palen met een dwarsligger. Een kenner van de Kamper topografie kan talrijke nog bestaande, maar ook inmiddels verdwenen gebouwen herkennen, zoals de Nieuwe Toren met ervóór het Raadhuis met Schepentoren en ernaast de hoogoprijzende daken van het Heilige Geestgasthuis en nog iets verder naar rechts de gevel van het Gotisch Huis. Links van de Nieuwe Toren zijn de dakruiter en de daken van de Broederkerk te herkennen. De hoge gevel links daarvan is de nog steeds bestaande achtergevel van het pand Oudestraat 107 (nu Trekpleister). Ook andere nu vanaf de overzijde van de IJssel gezien, boven de bebouwing oprijzende gevels zijn aan te wijzen. De hoge trapgevel rechts van de Bovenkerk behoorde tot het pand Oudestraat 5, dat in 1991 plaats moest maken voor de nieuwbouw van het winkelcomplex van C&A. Dat De Haen op details lette, bewijst onder meer de dakruiter van de Bovenkerk, die duidelijk is afgebeeld. Natuurlijk zien we ook de kade met de stadsmuur en zijn poorten en torens duidelijk weergegeven. De bomen op de Welle tussen IJsselbrug en Koornmarktspoort markeren de verharde wandelpassage over de Welle, die er al rond 1670 was aangelegd. Ten zuiden van de Koornmarktspoort torent de achter de stadsmuur gelegen Paarden- of Kruittoren hoog boven de stadsmuur uit. Oorspronkelijk stond de zware vierkante 14de-eeuwse toren op de hoek van de stadsmuur, die ter plaatse afboog vanaf de IJssel langs de Burgel. Bij de 15de-eeuwse uitbreiding van de stad, waarbij de muur langs de IJssel over de Burgel verder naar het zuiden werd doorgetrokken, bleef deze toren binnen de nieuwe stadsmuur gehandhaafd en fungeerde eerst als paardenstal en later als kruithuis. We zien hoe de naam van deze eerst aan het begin van de 19de eeuw gesloopte toren onder aan het tekenblad is neergeschreven, net als overigens onder de geheel links nog net boven de bomen zichtbare Venepoort en onder de Koornmarktspoort en Bovenkerk. Deze opschriften in inkt vervangen de opschriften in potlood aangebracht in de tekening zelf. Zo zijn vaag nog de aanduiding van de Bovenkerk boven dit gebouw en de aanduiding van de Koornmarktspoort rechts van de hond bij het echtpaar te herkennen. Ook zijn op verschillende plekken nog vaak schetsjes van details te onderscheiden, zoals de bovenkant van de toren van de Bovenkerk, te zien boven dit kerkgebouw zelf.

Niet alleen is de stad nauwkeurig weergegeven. Op het water en op de dijk langs de IJssel is volop bedrijvigheid. Schepen varen over de rivier of liggen afgemeerd. Blijkbaar worden bij het grote zeilschip rechts van het midden goederen vanuit of naar de kleinere schepen overgeladen. Op alle schepen is scheepsvolk zichtbaar. Rechts is op de dijk staat een groepje van drie

mannen met een hond. Eén van hen is aan het tekenen. Een tweede kijkt leunend op zijn wandelstok belangstellend toe. Een derde kijkt gehurkt door een verrekijker naar de stad aan de overkant van de rivier. Zien we hier de tekenaar met zijn leermeester Pronk en hun reisgenoot Schoemaker in actie? Bij de koeien links is nog een echtpaar met hun hond afgebeeld. Ook hier leunt de man ontspannen op zijn stok, terwijl de vrouw een kind op haar arm draagt. Het lijkt of de tijd even stil stond!

In de collectie van het Stedelijk Museum Zwolle bevindt zich een aan Hendrik Spilman (1721-1784) toegeschreven gewassen pentekening, die opvallend veel gelijkenis vertoont met de hierboven beschreven tekening (zie afbeelding 9). Veel details, zoals de schepen op de IJssel, maar ook de figuren op de voorgrond, komen overeen met de tekening van De Haen. Er is echter ook een belangrijk verschil: daar waar de tekening van De Haen rechts bij de tekenende man ophoudt, gaat de tekening van Spilman verder. We zien hier de hele stad afgebeeld tot en met de Buitenkerk. En nu is dus ook de hele IJsselbrug tot en met het bruggenhoofd aan de kant van IJsselmuiden zichtbaar. Spilman was een leerling van De Haen en ook hij werkte net als Pronk en zijn leerlingen De Haen en Jan de Beijer voor Isaak Tirion. Het kan haast niet anders of De Haens tekening moet als voorbeeld dienst gedaan hebben voor Spilmans tekening. Daarbij is vermoedelijk het door Spilman toegevoegde deel niet op een naar het leven gemaakte schets gebaseerd. De nauwkeurigheid, zo kenmerkend voor het weergegeven stadssilhouet ten zuiden van de Nieuwe Toren, ontbreekt volledig voor het deel richting de Buitenkerk. Met name de onjuiste oriëntering van de Buitenkerk en het onterecht aangebrachte tentdak op de Buitentoren vallen daarbij op. Vervolgens moet Spilmans tekening weer model gestaan hebben voor de door Dirk de Jong gemaakte gravure, die onder meer is opgenomen in het in 1792 verschenen derde deel van de *Hedendaagsche Historie of tegenwoordige staat van alle volkeren, behelzende de beschrijving der Vereenigde Nederlanden en wel in 't bijzonder van Overijssel* (zie afbeelding 10). Maar veel van de voor de tekening van De Haen zo karakteristieke detaillering is op deze gravure niet meer te herkennen.

Tot slot

De hierboven besproken tekeningen van Pronk en De Haen zijn ontstaan in een tijd dat er relatief weinig tekeningen van Kampen zijn gemaakt of overgeleverd. Vanaf het einde van de 18de eeuw zijn er talrijke tekeningen van en in de stad vervaardigd, in de loop van de 19de eeuw gevolgd door een hoos aan gedrukte prenten. Vooral van Pieter Remmers, Dirk Boele, Jan

Jacob Fels en Cornelis Springer worden in verschillende collecties tientallen tekeningen bewaard, die ons vaak een zeer gedetailleerd en betrouwbaar beeld geven van Kampen vanaf de late 18de eeuw. Het aantal tekeningen en schilderijen dat ons een beeld geeft van het 17de en 18de eeuwse Kampen is daarentegen beperkt. Voor de 17de eeuw gaat het om een viertal fraaie aquarellen van de eerder genoemde A. Beerstraten, een aantal schilderijen en tekeningen van Hendrick en Barend Avercamp en een aantal schilderijen met het stadsfront van Kampen van vooral Claes Bellekin en twee onbekende meesters, waarvan één ons de ommuurde stad vanaf de Zwartendijk laat zien. Voor de 18de eeuw zijn het bijna uitsluitend de in deze bijdrage besproken tekeningen van Cornelis Pronk en zijn omgeving die ons een betrouwbaar beeld geven van het 18de eeuwse Kampen. Slechts een zestal tekeningen uit 1763, gemaakt door de in Haarlem geboren Johannes Swertner (1746-1813),²⁷ en een schets uit 1756 van het noordelijke deel van de IJsselkade, in een schetsboek van de eveneens Haarlemse kunstenaar Cornelis van Noorde (1731-1795) vormen een aanvulling hierop.²⁸ Ook van Jacobus Stellingwerf bevinden zich nog een viertal tekeningen in de collectie van het Stedelijk Museum Zwolle. Dit zijn echter volstrekt onbetrouwbare tekeningen van de drie Kamper kerken en het tolhuis, gebaseerd op één van de vele topografisch onbetrouwbare stadsplattegronden die in de 17de eeuw van Kampen verschenen zijn. Daarmee zijn de tekeningen van Cornelis Pronk c.s. een waardevolle bron voor de kennis van de Kamper topografie in de zo vaak ondergewaardeerde 18de eeuw. De aankoop door het Frans Walkate Archief in 2012 van de twee tekeningen die de aanleiding hebben gevormd voor deze bijdrage, kan dan ook van groot belang genoemd worden voor deze kennis!

Noten

1. Voor het onderstaande is, tenzij anders vermeld, gebruik gemaakt van A.J. Gevers en A.J. Mensema, *Over de hobbelde bobbelde heyde. Andries Schoemaker, Cornelis Pronk en Abraham de Haen op reis door Overijssel, Drenthe en Friesland in 1732* (Alphen aan den Rijn 1985) 11-20 en B. Gerlagh, 'Het leven van Cornelis Pronk', in: L. Kooijmans, E.A. de Jong en H.M. Brokken (red.), *Pronk met Pen en Penseel. Cornelis Pronk (1691-1759) tekent Noord-Holland* (Amsterdam 1997) 35-66.
2. Zie over Andries Schoemaker: J. Otten, 'Opdrachtgevers Andries en Gerrit Schoemaker', in: Kooijmans, *Pronk met pen*, 109-125.
3. L. Kasteleyn, 'Alom begeerd, en niet vergeefs gezocht. Het topografische tekenwerk van

- Cornelis Pronk in Noord-Holland (1725-1759)', in: Kooijmans, *Pronk met pen*, 73-74, 79.
4. B. Kolkman, 'Jacobus Stellingwerf en Antonia Houbraken': zie www.historischetopografie.nl/schoemaker.
  5. Gevers, *Hobbelde bobbelde heyde*; P.P. Hattinga Verschure, *Een wereld van verschil. Een tekenreis door Nederland in het spoor van Andries Schoemaker, Cornelis Pronk en Abraham de Haen* (Alphen aan den Rijn 2010). De twee manuscripten waarop Gevers en Mensema zich baseerden (getiteld: *Korte beschrijving van Over Issel der selver steeden, dorpen, Vlekken, Buurten en Kasteelen...*) behoren tot de collectie van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis en worden bewaard in het Historisch Centrum Overijssel. Zie voor de inhoud van deze manuscripten: G.J. Doorninck, 'Andries Schoemaker en zijn geïllustreerde beschrijving van Overijssel', *Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 52 (1936) 176-187.
Kampen komt ook in deze delen voor met een beschrijving, een plattegrond en een stadsaanzicht, maar wordt niet aangedaan in 1732. Zie voor afbeeldingen van deze pagina's in Schoemakers manuscript: www.geheugenvannederland.nl en dan via de zoekfunctie: *Schoemaker Atlas: Overijssel, Kampen*.
  6. Kasteleyn, 'Alom begeerd', 94.
  7. Gevers, *Hobbelde bobbelde heyde*, 39.
  8. Ibidem, 30.
  9. Zie voor voorbeelden van dergelijke uitgewerkte stads- en vergezichten onder andere Gevers, *Hobbelde bobbelde heyde*, Hattinga Verschure, *Wereld van verschil* en Kooijmans, *Pronk met Pen*.
  10. Zie voor een vergelijking het handschrift van Abraham de Haen, afgebeeld in Hattinga Verschure, *Wereld van verschil*, 19.
  11. Gevers, *Hobbelde bobbelde heyde*, 18.
  12. B. Gerlagh, L. Kasteleyn en J. Otten, 'Leerlingen van Pronk', in: Kooijmans, *Pronk met Pen*, 156.
  13. In W.H. Keikes, *Kampen, Hanzestad aan de IJsselstroom; een 'beeldverhaal'* (Alphen aan den Rijn 1974), afb. 22, wordt de pentekening toegeschreven aan Jan de Beijer (?).
  14. Gerlagh, 'Leerlingen van Pronk', 161. Zie voor een vergelijk met het werk van De Beijer onder andere G. De Werd, *Jan de Beijer. Tekeningen van Emmerik tot Roermond* (Venlo 1980); C.C.S. Wilmer, *Jan de Beijer in Utrecht. Stadsgezichten van een bekende tekenaar uit de 18de eeuw* (Utrecht 1987) en G. De Werd en G. Lemmens, *Jan de Beijer, 1703-1780. Mit der Feder Gesehen* (Kleve 2003).
  15. Gerlagh, 'Leven van Cornelis Pronk', 58; A.J. Gevers en J. ten Hove, *Raadhuis van Kampen* (Zwolle 1988) 63.
  16. Zie voor de hierna genoemde topgrafisch aspecten, tenzij anders vermeld, Th.M. van Mierlo, 'Ontwikkeling van het stadsbeeld tot ca. 1800', in: H.J.J. Lenferink (red.), *Geschiedenis van Kampen dl 1* (Kampen 1993).

17. E.G. van Vliet, *De stad van Avercamp, Kampen in de zeventiende eeuw, dl. 2: De IJsselbrug* (Kampen 1984) 57-58.
18. E.G. van Vliet, *De stad van Avercamp, Kampen in de zeventiende eeuw, dl. 7: Water en wind; leven tussen Zuiderzee en IJssel* (Kampen 1999) 69-70.
19. In het Frans Walkate Archief wordt een tekening van A.J. Reijers bewaard, gemaakt in september 1915, waarop de steunberen nog te zien zijn: 'Kampen, vestingtoren (halfrondeel) met vestingmuur a/d IJsselkade tussen Marktpoort en Karperpoort'.
20. Zie over dergelijke 'stadskastelen' onder andere: H.J. Moerman, 'Oude gebouwen in Kampen', *Kamper Almanak* (1950-1951) 148-172.
21. Enst Hupkes, samensteller van de website www.tekampen.nl is momenteel bezig reconstructies te maken van de verschillende stadskastelen die Kampen heeft gekend.
22. Gevers en Ten Hove, *Raadhuis van Kampen*, 62.
23. G. van Hezel en A. Pol, *Leven met water. Schokland en omgeving* (Utrecht 2008) 41, 44, 76, 152; B. Klappe en W. Veer, *Schokland verlaten. Een reconstructie van de ontvolking in 1859* (Kampen 2009) 62.
24. In: *Beschryving en Afbeelding der Steden, Dorpen (...) van West-Friesland, Waterland (...)*, dl. IV, fol. 193. De vier delen betreffende West-Friesland en Waterland maken, evenals de vijf delen betreffende Zuid-Holland, deel uit van de collectie van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap en bevinden zich in het Prentenkabinet van het Rijksmuseum te Amsterdam. Zie: Kolkman, 'Jacobus Stellingwerf en Antonia Houbraken'. Zie voor afbeeldingen van deze pagina's in Schoemakers manuscript: www.geheugenvannederland.nl en dan via de zoekfunctie: *Schoemaker Atlas: Noord-Holland, Schokland*.
25. Gevers, *Hobbelde bobbelde heyde*, 30.
26. De tekening is afgebeeld in: J. ten Hove, *Grensgang. Een historische reis langs de randen van Overijssel* (Kampen 2012) 207.
27. Twee van de zes tekeningen bevinden zich in de collectie van het Gemeentearchief Kampen ('Broederpoort met voorliggend bolwerk, gezien in noordelijke richting' en 'Venepoort, gezien vanuit het zuidwesten'). De overige vier zijn aanwezig in de collectie van het Stedelijk Museum Zwolle ('Gezicht op het oostelijke uiteinde van de IJsselbrug vanuit het noordoosten', 'Broederpoort met voorliggend bolwerk, gezien in noordelijke richting', 'Venepoort, gezien vanuit het zuidwesten' en 'Cellebroederspoort, gezien vanuit het zuidwesten').
28. B. Sliggers, *Het schetsboek van Cornelis van Noorde, 1731-1795. Het leven van een veelzijdig Haarlems kunstenaar* (Haarlem 1982); de tekening is afgebeeld op p. 43.